

تحلیلی بر توسعه گردشگری مذهبی در استان همدان

دریافت: ۱۳۹۲/۵/۱۰

پذیرش: ۱۳۹۲/۸/۱۱

حمید ضرغام بروجنی*

نسرين ترکمان**

چکیده

یکی از بحث برانگیزترین موضوعها در بین محققانی که به گردشگری مذهبی علاقه مندند ، مفهوم آن ، ارتباط بین زیارت و گردشگری و شناسایی ظرفیت‌های این نوع گردشگری است. هدف این پژوهش ارائه دیدگاهی نو به مقوله گردشگری مذهبی و توسعه آن در استان همدان است. برای این منظور ابتدا مبانی نظری گردشگری مذهبی، مورد مطالعه قرار گرفت. سپس، چارچوب پیشنهادی برای دسته‌بندی جاذبه‌های گردشگری مذهبی ارائه شد و ظرفیت‌های گردشگری مذهبی در استان معرفی گردید و برای دسترسی به آنها، مسیرهای این نوع گردشگری در سطح استان تعریف شده‌اند. بنا بر یافته‌های تحقیق و شاخص‌های معین شده ۱۱ مسیر گردشگری مذهبی در استان پیشنهاد شده است. روش تحقیق این مطالعه، مشاهده مستقیم ظرفیت‌های محدوده مورد بررسی و استفاده از مطالعات آرشیوی و اطلاعات ثانویه است. در پایان، پیشنهادهایی برای توسعه گردشگری مذهبی در استان بیان شده است. مفاهیم کلیدی: گردشگری، زیارت، گردشگری مذهبی، جاذبه‌های گردشگری مذهبی، مسیرهای گردشگری مذهبی، همدان.

* استادیار مدیریت دانشکده ی مدیریت و حسابداری دانشگاه علامه طباطبائی.

(dr.zargham@gmail.com)

** دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت جهانگردی-گرایش بازاریابی ، دانشگاه علامه طباطبائی

(nasrin.torkaman@yahoo.com)

مقدمه

بنا بر مطالعات سازمان جهانی جهانگردی هر ساله ۶۰۰ میلیون نفر با انگیزه‌های مذهبی- معنوی در سرتاسر جهان سفر میکنند (UNWTO, 2011). به همین دلیل است که امروزه کشورهای جهان بیش از پیش به دنبال توسعه گردشگری مذهبی به عنوان منبعی برای اشتغال و درآمدزایی، هستند. (Egresi, Bayram, Kara and Kesik, 2012) کشور پهناور ایران با تنوع فرهنگی بسیار که منجر به شکل‌گیری آداب و رسوم گوناگون در سراسر کشور شده، علاوه بر دارا بودن دیگر جاذبه‌ها، دارای آئین‌های مذهبی، بناها، زیارتگاه‌ها و مکان‌های مقدس بسیاری است که هر نقطه‌ای از آنرا برای توسعه گردشگری مذهبی مساعد نموده است. از سوی دیگر با عنایت به اینکه ۹۹ درصد جمعیت کشور را مسلمانان تشکیل داده و تقریباً یک و نیم میلیارد مسلمان در جهان وجود دارد (OIC, 2008) و این مهم که در دین اسلام تاکید فراوان به سفر شده است (آیات ۱۳۷ آل عمران، ۳۶ نحل، ۶۹ نمل، ۱۱ انعام، ۲۰ عنکبوت، ۹/۴۲ رم، ۱۸ سبأ، ۱۰۹ یوسف، ۴۶ حج، ۴۴ فاطر، غافر ۸۲/۲۱، ۱۰ محمد ص)، ۲۲ یونس، ۱۵ الملک) (Zamani-farehani and Henderson, 2010)، می‌توان تا حدی به ابعاد بازار بالقوه گردشگری مذهبی هم از بعد داخلی و هم بین‌المللی پی برد. ایران، کشوری اسلامی است و تمام جنبه‌های مربوط به گردشگری در آن بر طبق موازین اسلامی بنا شده است و به این دلیل همه تسهیلات گردشگری مانند غذای حلال، اقامتگاه‌های مطابق با موازین اسلامی (دارای قبله نما، فضاهای جداگانه برای فعالیت خانم‌ها و آقایان و ...)، وجود مکان‌های مناسب جهت ادای فریضه نماز در اماکن عمومی، رعایت شئونات ماه مبارک رمضان و بسیاری موارد دیگر که امروزه تحت عنوان گردشگری حلال در کشورهای ترکیه و مالزی به آنها پرداخته می‌شود را داراست. به نظر می‌رسد علی‌رغم ظرفیت موجود، ایران در توسعه گردشگری مذهبی توفیق قابل توجهی نداشته است. برای بررسی این امر شناخت ظرفیت‌های استان‌های ایران یکی از مهمترین عوامل تاثیر گذار است.

استان همدان با جاذبه‌های گوناگون تاریخی (مانند تپه هگمتانه)، طبیعی (غار علیصدر) و فرهنگی (آرامگاه باباطاهر) یکی از استان‌های گردشگرپذیر کشور است. اما آنچه که کمتر به آن توجه شده جاذبه‌های مذهبی موجود در استان است. این استان از دیر باز مکان سکونت اقوام مختلف فارس، ترک، لر، کرد و نیز اقلیت‌های دینی مسیحی (ارامنه) و یهودی بوده است. آثار به جامانده از همزیستی پیروان ادیان الهی در همدان خود جاذبه‌ای منحصر به فرد به شمار می‌رود. وجود کلیساها، مکان‌های مقدس یهودیان و البته مساجد و امامزادگان متعدد

اهمیت توسعه این نوع گردشگری را آشکارتر می‌نماید. با توجه به تمرکز گردشگری استان در شهر همدان می‌توان با توسعه گردشگری مذهبی، توسعه گردشگری را در دیگر نقاط استان نیز میسر ساخت، مدت اقامت گردشگران را در استان بیشتر نمود و راهگشایی بر تعدیل فصلی بودن گردشگری در استان صورت داد. بنابراین هدف این تحقیق شناخت و ادراک گردشگری مذهبی و آشنایی با ظرفیت‌های این نوع گردشگری در استان همدان می‌باشد.

مبانی نظری

مطالعات بسیاری در حوزه گردشگری مذهبی صورت گرفته است. بسیاری از این مطالعات در زمینه مفاهیم نظری و وجوه افتراق و تشابه زیارت و گردشگری است. محققان در ابتدا گردشگر و زائر را بر اساس انگیزه سفر از هم متمایز دانسته و آنها را در دو سر یک پیوستار قرار می‌دادند که از آنجمله می‌توان به مطالعات اسمیت ۱۹۹۲ و کلمن ۲۰۰۴ اشاره نمود (Mashhadigholam Rojo, 2007) و نیز برخی محققان مانند شارپلی و ساندارام^۱ (۲۰۰۵) این پیوستار را در مطالعات خود پذیرفته‌اند. امروزه اکثر پژوهشگران بین گردشگر و زائر تمایز قائل نمی‌شوند که از آن جمله می‌توان به مطالعات السن و تیموتی^۲ (۲۰۰۶)، السن (۲۰۱۰)، راج و مورپث^۳ (۲۰۰۷)، کالینز کرینر^۴ (۲۰۱۰)، دیگنس^۵ (۲۰۰۶)، کلبیر^۶ (۲۰۰۶) که بر روی جنبه‌هایی مانند تئوری‌ها، پارادایم‌ها، تعاریف، ویژگی‌های مسافر مذهبی و انگیزه‌های گردشگران مذهبی دنیای مدرن صورت گرفته است، اشاره نمود. السن و تیموتی (۲۰۰۶) مطالعات انجام شده در این حوزه را در چهار بخش دسته بندی کردند:

- تمایز قائل شدن بین گردشگر و زائر،
- الگوهای سفر و ویژگی‌های گردشگران مذهبی،
- اقتصاد گردشگری مذهبی،
- اثرات منفی در سایت‌های مذهبی و جشنواره‌ها،

مطالعات بسیاری در چهار بخش بیان شده با توجه به پیروان مکاتب و ادیان یا بر حسب مناطق جغرافیایی صورت گرفته است که بسیاری از آنها درباره مفاهیم گردشگری مذهبی، زیارت و الگوهای سفر از منظر پیروان ادیان و مکاتب مختلف بوده و اثرات اقتصادی آن توسعه این نوع گردشگری در منطقه مورد مطالعه، می‌باشد. مانند مطالعات و کنیک^۷ (۲۰۰۶) و آمبروسیو^۸ (۲۰۰۷) در مورد مسیحیان، تیموتی - ایورسن^۹ (۲۰۰۶) و راج^{۱۰} (۲۰۰۷) در مورد مسلمانان، هال^{۱۱}

(۲۰۰۶) در مورد بودائیان، جاتالا^{۱۲} (۲۰۰۶) در مورد سبک‌ها، آی اونیدز و آی اونیدز^{۱۳} (۲۰۰۶) در مورد یهودیان. از سوی دیگر مطالعاتی بر روی اثرات منفی در سایت‌های مذهبی با توجه به انبوه شرکت کنندگان در مراسم مذهبی و همچنین حفظ میراث معنوی مذهبی صورت گرفته است. توجه به این نکته ضروری است که بسیاری از میراث مذهبی، میراث معنوی هستند (مانند مراسم قالی‌شویان در مشهد اردهال کاشان (۲۰۱۲)، هنر نمایشی- آئینی تعزیه (۲۰۱۰) که به عنوان میراث معنوی کشور در یونسکو به ثبت جهانی رسیدند. (unesco, 2013) که حفظ و صیانت از آنها نیز باید مد نظر قرار گرفته شود. از این دست مطالعات می‌توان به استول، استنلی پرایس و کلیک^{۱۴} (۲۰۰۵) اشاره نمود. آنچه که ما در این مقاله به آن می‌پردازیم بیشتر مبنی بر بیان ارتباط گردشگری و زیارت است. روشن‌سازی ارتباط بین این دو مقوله مستلزم تعریف اجمالی از گردشگری، دین و زیارت است که در زیر به آن می‌پردازیم:

دین

از نظر کمپل اعتقاد داشتن «حالتی ذهنی است، شامل اعتقاد به واقعیت موجود یا موجودات فراطبیعی، با قدرت متعالی و دارای ارزش، همراه با نگرش احساسی پیچیده‌ی پرستش، که بطور طبیعی شایسته آنهاست» (Raj & Morpeth, 2007) آشکار است که نمی‌توان تعریف ساده یا منفرد از مفهوم پیچیده دین ارائه نمود، دین سیستمی از باورهای شناخته شده و تلاشی برای درک وجود نیروی فرا انسانی است که انسان‌ها را برای حل و گذر از تنگناهای زندگی یاری می‌دهد (Raj & Morpeth, 2007). گذشته از تعاریف یاد شده، علامه طباطبایی (۱۳۷۲) نیز تعاریف گوناگونی از دین ارائه نموده است. از جمله «دین جز روش زندگی و راهی که انسان باید بپیماید تا در زندگی خوشبخت و سعادت‌مند گردد، چیز دیگری نیست. « (تفسیر المیزان، ج ۱۶ صفحه ۱۷۸). «دین، مجموعه ای مرکب از معارف درباره مبدا و معاد و قوانین اجتماعی از عبادات و معاملات است که از طریق وحی و نبوت گرفته شده است « (تفسیر المیزان، ج ۱۹ ص ۱۷۱). «دین راه زندگی است که آدمی در دنیا به ناچار آنرا می‌پیماید.» (تفسیر المیزان، ج ۸ ص ۱۳۴).

زیارت

زیارت یکی از شناخته شده ترین پدیده‌های مذهبی و فرهنگی جامعه بشری است. به استناد تعاریف سنتی و تاریخی، زیارت سفری فیزیکی برای یافتن حقیقت در مکانی مقدس است (Olsen

(Timothy, 2006 &). زیارت به طور مرسوم سفر به زیارتگاه‌ها یا اماکن مذهبی است که با هدف ادای فرایض دینی یا نیاز معنوی انجام می‌شود، گفته می‌شود (Egresi et al., 2012).

گردشگری

از گردشگری تعاریف متعددی بیان شده است. لیکن تعریف بیان شده توسط سازمان جهانی گردشگری^{۱۵} بیش از سایر تعاریف مورد توافق است. بنا بر این تعریف، گردشگری فعالیت‌های مسافرتی افراد و اقامت در خارج از محیط دائم زندگی آنها برای بیش از بیست و چهار ساعت و کم‌تر از یک سال به قصد تفریح، تجارت و اهداف دیگر است (ضرغام، ۱۳۸۹).

ارتباط بین زیارت و گردشگری

زیارت را می‌توان بخشی از گردشگری دانست ولی بر اساس تعاریف گوناگون گردشگری، برخی محققان بین زیارت و گردشگری تمایز قائل می‌شوند. گردشگری می‌تواند به عنوان فعالیت اوقات فراغت تعریف شود در حالیکه زیارت بیشتر یک سفر مقدس است. با اینحال، برای بخش گردشگری، زائران مانند گردشگران ساده رفتار می‌کنند، آنها در سفرهای مذهبی همان نیازهایی گردشگران غیر مذهبی را دارند و علاوه بر این، آنها از جاذبه‌های معمول گردشگری مانند موزه‌ها، بازارها نیز بازدید می‌نمایند؛ تنها تفاوت آنها هدف از سفر است. (Mashhadigholam Rojo, p 12, 2007)

از مطالعات صورت گرفته در زمینه ارتباط گردشگر و زائر می‌توان به پیوستار اسمیت که گردشگر و زائر را دو نقطه مقابل هم در طیف سفر قرار می‌دهد اشاره نمود.

گردشگر	گردشگر مذهبی	زائر
E	D	C
سکولار	به دنبال کسب دانش / حقیقت	تقدس

نمودار ۱- طیف زائر- گردشگر اسمیت

A زائر زاهد ، B زائر < گردشگر ، C زائر = گردشگر ، D گردشگر < زائر ، E گردشگران (سکولار)
منبع: (Pavivic , Alfirevic and Batarelo , 2007)

اما امروزه انگیزه‌های سفر بسیار متنوع است و گردشگری فقط جستجویی برای حقیقت و یا تلاشی برای لذت بردن نیست (Olsen, 2010). همچنین در یک مکان مذهبی تمایل به استفاده از خدماتی مانند راهنمایان تور، فعالیتهای تفریحی، دلیل دیگری است که گردشگر مذهبی را بخشی از صنعت گردشگری می‌نماید (Shinde, 2010). برای توضیح سفر مذهبی، اغلب جنبه کلیدی زیارت که انگیزه سفر به مقصدی مقدس است، به کار می‌رود و تفریح و فعالیتهای تعطیلات به عنوان فرصت‌هایی مضاعف در طی سفر مذهبی به آن افزوده می‌شوند (Shinde, 2010). زائر، گردشگری است که انگیزه معنوی یا مذهبی دارد (Olsen & Egresi, 2006) و گردشگران مذهبی می‌توانند انگیزه‌های فرهنگی بیشتری داشته باشند (et al, 2012). این امر در بررسی زیارت به عنوان یک شکل از گردشگری بسیار مهم است. امروزه اکثر پژوهشگران بین زائران و گردشگران و یا بین زیارت و گردشگری تفاوت قائل نمی‌شوند. در عوض، زیارت به طور معمول به عنوان یک شکل از گردشگری پذیرفته شده است. زیرا زیارت، بسیاری از ویژگی‌های عمومی الگوهای سفر و استفاده از حمل و نقل، خدمات و زیرساخت‌ها را دارد. در نتیجه، گردشگر به راحتی ممکن است تبدیل به زائر شود (Olsen & Timothy, 2006). از سوی دیگر اغلب گردشگری مذهبی و گردشگری فرهنگی را به دلیل نزدیکی این دو ادغام می‌کنند، در صورتیکه هر کدام مقوله ای جداگانه‌اند و ارتباط آنها به دلیل این است که مذهب و دین جزئی از فرهنگ است (Mashhadigholam Rojo, 2007).

اگر کسی بپذیرد که تفاوت بین گردشگر و زائر بی معناست، پس طیف ارائه شده گردشگر- زائر توسط اسمیت (۱۹۹۲) فقط برای دسته بندی‌های مختلف بازارهای فرعی زیارت معاصر مفید خواهد بود و این طیف معانی چند لایه ای زیارت و گردشگری را در دنیای مدرن امروز منعکس نمی‌کند (Olsen, 2010) و پس از آن است که، طیف اجازه اختلاط انگیزه‌های مذهبی و غیر مذهبی در طول سفر را می‌دهد. امروزه، صاحب نظران تمایزی بین زیارت و گردشگری نمی‌بینند. حتی زمانی که نقش زائر و گردشگر با هم ترکیب می‌شوند، این نقشها الزاما متفاوت‌اند، اما در یک زنجیره از عناصر جدایی ناپذیر قرار دارند. (Arceo, 2009)

گردشگری مذهبی

در این مقاله به تمام گردشگرانی که در دنیای مدرن به دنبال هویت‌سازی خویش هستند واژه زائر اطلاق شده است. علاوه بر این بنا بر تعاریف دین اسلام (رجوع به مبحث دین) و

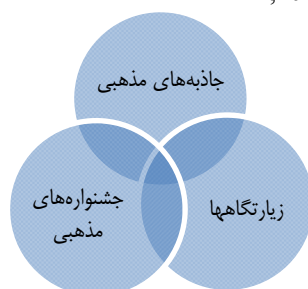
گردشگری تمامی این افراد را نیز می‌توان گردشگران مذهبی دانسته و زیارت، یک جنبه مهم گردشگری مذهبی که توسط افراد دین‌دار انجام می‌شود، در نظر گرفته شده است.

جاذبه‌های گردشگری مذهبی

برای شناسایی قابلیت‌های گردشگری مذهبی ابتدا باید مکان‌ها یا فعالیتهای حوزه گردشگری مذهبی را مشخص نمود:

شیکلی^{۱۶} (۲۰۰۳) جاذبه‌های مذهبی را این گونه دسته بندی می‌کند:

- آثار طبیعی (دریاچه‌های مقدس، کوه‌ها، جزیره‌ها، قبرها)
 - ساختمان‌ها یا سایت‌هایی که با هدف مذهبی ساخته شده‌اند
 - ساختمان‌هایی با زمینه مذهبی
 - رویدادهای ویژه مذهبی که در سایت‌های غیرمذهبی برگزار می‌شوند
 - سایت‌های سکولار که با یک تراژدی یا رویداد سیاسی درگیر است. مانند زندان نلسون ماندلا در جزیره روبن (Blackwell, 2007).
- نولان و نولان (۱۹۹۲) سیستم مذهبی اروپا را مجموعه‌ای از جاذبه‌های مذهبی، زیارتگاه‌ها (هم گردشگری و هم غیر گردشگری) و جشنواره‌ها توصیف کردند. (Terzidou, 2010 ; Raj & Morpeth, 2007)

نمودار ۲- تقسیم بندی سیستم مذهبی اروپا Nolan & Nolan (۱۹۹۲)

زیارتگاه‌ها از دید آن‌ها دارای ارزش کم برای مطرح شدن به عنوان جاذبه گردشگری هستند و دارای ویژگی تاریخی یا هنری خاصی نیستند و جشنواره خاصی نیز در آن‌ها رخ نمی‌دهد. بازدید کننده این گونه سایت‌ها به صورت گروهی یا انفرادی سفر می‌کنند خود را زائر می‌دانند و فعالیتشان در سایت ماهیتی مذهبی دارد (Terzidou, 2010). دومین دسته جاذبه‌های گردشگری مذهبی شامل مکان‌هایی است که هم توسط گروه‌های مذهبی و هم گروه‌های غیر مذهبی مورد

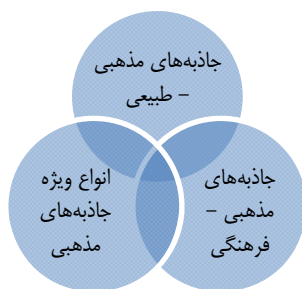
بازدید قرار می‌گیرند ولی برای زائران چندان مورد توجه قرار نمی‌گیرند. در این مکان‌ها گردشگران تعدادشان از زائران بیشتر است چون این مکان‌ها به دلیل ویژگی خاص معماری و تاریخی شناخته شده‌اند. نهایتاً این مکان‌ها هم افراد معتقد و هم افراد غیرمعتقد را جذب می‌کند و نسلی نو از زائران را که تاکید بیشتر بر جنبه‌های محیطی دارند ایجاد می‌کند (Terzidou, 2010). دسته سوم، مکانهای جشنواره‌های مذهبی مانند کلیساهای بسیاری که جاذبه‌های مهم مذهبی‌اند با دسته قبلی هم‌پوشانی دارند. آن‌ها اغلب بخشی از زندگی اجتماعی مردم هستند و به عنوان یک پدیده فرهنگی/تاریخی شناخته می‌شوند (Terzidou, 2010).

همانطور که شیکلی (۲۰۰۳) آثار طبیعی را بعنوان جاذبه‌های گردشگری مذهبی می‌داند، در فرهنگ ایرانی نیز همچون بسیاری از فرهنگ‌های دیگر از دیر باز برای برخی از مکان‌های طبیعی، چشمه‌ها، گیاهان و درختان، نیرو، خواص و تقدس خاصی قائل بوده و هستند، که شاید این تقدس ناشی از حضور یا ارتباط اولیا دین با این مکان‌ها یا به دلیل عقلانی جهت حفظ آن‌ها از آسیب و گزند صورت گرفته باشد. مانند گل محمدی و گلاب برای مسلمانان و زرتشتیان، سرو و شمشاد برای زرتشتیان. با دوری جستن از هر گونه خرافه و به دلیل اعتقادات مرسوم عامه مردم و جذابیت ناشی از حفظ آن‌ها در ارتباط با باورهای مردم و داستان‌های شکل گرفته حول این آثار طبیعی، این گونه مکان‌های مقدس طبیعی را نیز می‌توان در زمره جاذبه‌های مذهبی قرار داد.

اما آنچه که محققان غربی کمتر به آن پرداخته‌اند، تاثیر مذهب بر هنر و قابلیت آن برای تبدیل شدن به جاذبه گردشگری مذهبی است که نمی‌توان آن را انکار نمود. مقصود از هنر (۱) هنرهای فونتییک (هنرهای سمعی، شنیداری و آوایی) (۲) هنرهای پلاستییک (هنرهای بصری و دیداری) (۳) هنرهای دراماتییک (هنرهای نمایشی)، است (انصاری، ۱۳۸۳). از بارزترین نمونه‌های تاثیر مذهب بر هنرهای شنیداری و آوایی را می‌توان در مراسم عزاداری امام سوم شیعیان دید مانند سازهای دمام، فلوت، سرنا که در عزاداری و همچنین نوحه‌های عاشورایی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از هنرهای بصری و دیداری می‌توان به نقاشی‌های کلیساها که از مشهورترین آنها می‌توان به نقاشی آفرینش آدم، اثر میکل آنژ در کلیسای سیستین واتیکان و در ایران نقاشی‌های واقعه عاشورا چه نقاشی‌های قهوه خانه‌ای، دیوارنگاری‌های بقاع متبرکه و کلیساها و چه نقاشی‌های امروزی مانند کارهای استاد فرشچیان را نام برد. از هنرهای نمایشی نیز می‌توان به تعزیه و پرده خوانی اشاره نمود. امروزه تمایل گردشگران از میراث ملموس به سمت فرهنگ ناملموس و درگیری بیشتر با نحوه زندگی ساکنین مقصد رفته است (Richards, 2011). از دیگر

سو صنایع وابسته به ساخت ابزارآلاتی که در مراسمها و آئینهای مذهبی به کار می‌روند مانند ساخت زنجیر، عَلم و زره را نیز می‌توان بعنوان جاذبه‌های مذهبی یاد کرد. بنابراین با توجه به سیستم دسته بندی رایج جاذبه‌ها که عبارت است از :

۱. جاذبه‌های طبیعی که مبتنی بر ویژگی‌های طبیعی محیط زیست‌اند.
 ۲. جاذبه‌های فرهنگی که مبتنی بر فعالیت‌های انسانی‌اند و
 ۳. انواع ویژه جاذبه‌ها که به طور مصنوعی ایجاد شده‌اند. (ضرغام، ص ۱۶۶، ۱۳۸۹)
- و نیز نکات بیان شده جاذبه‌های مذهبی را می‌توان به همان صورت کلی دسته بندی نمود:
- جاذبه‌های مذهبی طبیعی که مبتنی بر ویژگی‌های طبیعی محیط زیست و جنبه‌های اعتقادی‌اند مانند کوه‌ها، چشمه‌ها، درختان و غارهای مقدس.
 - جاذبه‌های مذهبی فرهنگی که مبتنی بر فعالیت‌های انسانی مرتبط با باورهای دینی‌اند مانند مساجد، تعزیه .
 - انواع ویژه جاذبه‌های مذهبی که به طور مصنوعی و بر اساس باورهای دینی ایجاد شده‌اند مانند همایش‌های قرآنی.

نمودار ۳- تقسیم بندی پیشنهادی جاذبه‌های گردشگری مذهبی

برای فهم بهتر این دسته بندی کلی می‌توان جاذبه‌های گردشگری مذهبی را بصورت زیر بیان کرد:

- زیارتگاه‌ها : مرقد امامان شیعه و پیامبران، آرامگاه‌ها و بقاع متبرکه را می‌توان نام برد.
- مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و آتشکده‌های تاریخی و مهم: مساجد و کلیساهای جامع، کنیسه‌ها و آتشکده‌های مهم و یا آنهایی که جنبه معماری و تاریخی جالب توجه داشته و هنوز هم در آنها عبادت و اعمال مذهبی صورت می‌گیرند.

- قبور مقدس: قبوری که برای پیروان مذهبی خاص حائز اهمیت و احترام هستند.
 - مکان‌های طبیعی مقدس: مکان‌هایی که بنا بر اعتقاد و باوری خاص برای افراد جنبه تقدس پیدا نموده‌اند.
 - آئین‌های مذهبی: مراسم و آئین‌های مذهبی که ممکن است خارج از مکان‌های ویژه عبادت مانند مساجد نیز برگزار شوند.
 - هنرها و صنایع وابسته به دین: هنرهای نمایشی چون تعزیه و پرده خوانی، هنرهای بصری مانند نقاشی‌ها، کاشیکاری‌ها و گچ‌بری‌ها و هنرهای شنیداری مانند نوحه‌های عاشورایی و صنایعی چون ساخت ابزارآلات مورد استفاده در آئین‌های مذهبی مانند زنجیر و ... می‌توان اشاره نمود.
 - همایش‌ها و نمایشگاه‌های مذهبی: مانند نمایشگاه‌های عکس، فیلم، نقاشی و خطاطی با محوریت دین.
 - مکان‌های مقدس باستانی- تاریخی: مکان‌هایی که در گذشته‌های دور مورد تقدس بوده ولی هم اکنون در این مکان‌ها مراسم و یا عبادتی صورت نمی‌گیرد مانند آتشکده‌های باستانی، مکان‌های مقدس اقوام بومی در آمریکای جنوبی، مصر و استرالیا. این مکان‌ها امروزه نقش حیاتی در جذب گردشگران سکولار دارند. (Digance, 2006)
 - مکان‌های ویژه: می‌توان به سقاخانه‌ها، شمع خانه‌ها، مدارس دینی و از این دست مکان‌ها که در ارتباط با معنویت و مذهب هستند ولی در هیچ کدام از دسته‌های یاد شده قرار نمی‌گیرند اشاره نمود.
- حال با توجه به این دسته بندی به شرح ظرفیت‌های گردشگری مذهبی استان همدان پرداخته و با بررسی و در کنار هم قرار دادن این ظرفیت‌ها، مسیریایی که صرفاً منحصر به گردشگری مذهبی هستند، ارائه می‌شوند.

محدوده مورد مطالعه:

موقعیت جغرافیایی استان همدان بین $۱۱^{\circ} ۵۹'$ تا $۳۳^{\circ} ۲۷'$ عرض شمالی و $۳۳^{\circ} ۲۳'$ تا $۴۴^{\circ} ۴۷'$ طول شرقی قرار دارد. مساحت این استان ۱۹۴۹۳ کیلومتر مربع است و در شمال به استان زنجان، از شمال شرقی به استان قزوین، از سمت غرب به استان‌های کردستان و کرمانشاه، از شرق به استان مرکزی و از جنوب به استان لرستان محدود می‌شود. این استان دارای ۹ شهرستان است.

جدول شماره ۱- اطلاعات گردشگری استان همدان:

اما مزاده‌ها و اماکن مذهبی	آثار و بناهای تاریخی و فرهنگی	مناطق نمونه گردشگری	روستاهای هدف گردشگری	مهمانپذیرها	هتل و هتل آپارتمان	
۲۸۴	۱۳۶۵	۲۷	۱۱	۱۹	۱۱	کل استان
۱۱	۹۹	۳	۱	۱	-	اسدآباد
۱۰	۶۳	۳	-	۱	۱	بهار
۵۵	۱۵۹	۴	۲	۲	-	تویسرکان
۲۰	۱۰۰	۲	۱	۱	-	رزن
۴	۸	-	-	-	۱	فامنین
۲۸	۱۵۶	۲	۱	۱	۱	کیودرآهنگ
۵۶	۲۴۹	۵	۱	۲	-	ملایر
۱۷	۱۵۵	۲	۱	۱	۱	نھاوند
۸۳	۳۷۶	۶	۴	۱۰	۷	همدان

برگرفته از سایت و کتابچه ویژه آشنایی با فرصتهای سرمایه گذاری در حوزه‌های میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان ۱۳۹۲

جدول شماره ۲- اطلاعات مذهبی برگرفته از سازمان اوقاف و امور خیریه کشور سال ۱۳۹۱:

قدمگاهها	آرامگاه - بقعه	بقاع متبرکه	
۷	۳۸	۲۰۵	کل استان
۱	۱	۸	اسدآباد
-	۱۳	۱۴	بهار
۱	۱۰	۳۹	تویسرکان
۱	۱۰	۱۸	کیودرآهنگ
۴	۲	۴۶	ملایر
۱	-	۲۲	نھاوند
-	۱	۶۸	همدان

در این تقسیمات شهرستانهای فامنین و رزن جزئی از شهرستان همدان در نظر گرفته شده است. قدمگاه : در سازمان اوقاف و امور خیریه شمعدانه‌ها ، تکیه‌ها در سر فصل قدمگاه‌ها قرار می‌گیرند.

سؤال‌های پژوهش

در راستای اهداف تحقیق سؤال‌های زیر مطرح می‌شوند:
گردشگری مذهبی به چه معناست و جاذبه‌های آن کدامند؟ (به این سؤال در بخش مرور ادبیات پاسخ داده شد).

ظرفیت‌های گردشگری مذهبی استان همدان کدامند؟

مسیرهای گردشگری مذهبی استان همدان کدامند؟

روش تحقیق

برای گردآوری اطلاعات از مشاهده مستقیم مطالعات آرشیوی و اطلاعات ثانویه استفاده شده است. در این پژوهش ابتدا بدست آوردن فهرستی از ابنیه، فعالیت‌ها، قبور، مکانهای طبیعی مقدس و هر آنچه با محوریت دین، که بتواند به عنوان ظرفیت گردشگری مذهبی معرفی شود، مورد توجه بوده است. اطلاعات کلی در مورد امامزاده‌ها و بقاع متبرکه استان از اداره اوقاف و امور خیریه و نیز سایتهای مرتبط بدست آمد که این اطلاعات متاسفانه تنها به ذکر نام و در برخی موارد معدود توضیح مختصری از مدفونین محدود شده‌اند. لازم به توضیح است که محقق خود، بومی منطقه می‌باشد و با بیش از سه سال سابقه کار در حوزه گردشگری و تماس نزدیک با مردم محلی و گردشگرانی که از مکانها و فعالیت‌های مرتبط با مذهب بازدید می‌نمودند از باورها و علاقه‌مندی‌های آنان آگاهی داشته است. سپس با توجه به فهرستی از اسامی مکان‌ها یا فعالیت‌هایی که برای مردم محلی یا گردشگران از جذابیت برخوردار است، از ۴۲ امامزاده و بقعه، آرامگاه و مرقد و ۱۲ مسجد و کلیسا در سطح استان بازدید شد که علاوه بر مشاهده‌ی شکل بنا و محوطه اطراف، موقعیت مکانی و چگونگی دسترسی به آنها مورد توجه قرار گرفت. بطور مثال برخی از ابنیه در کوچه‌های تنگ و باریک که امکان تردد اتومبیل در آنها با مشکل رو به رو است و برخی دیگر در بیرون شهرها که برای بازدید آنها باید از خودروی شخصی استفاده نمود (مانند امامزاده کوه همدان)، قرار دارند. برخی از امامزاده‌ها در مکان‌هایی مانند بالای تپه که برای رسیدن به آنها باید مسیر نسبتاً طولانی را پیاده روی نمود ساخته شده‌اند که البته از نظر مردم محلی رنج پیمودن این راه خود جزئی از زیارت محسوب می‌شود (مانند امامزاده الفاوت ملایر). همچنین با شرکت در آئین‌های مذهبی اطلاعاتی در این باره نیز گردآوری شد. پس از آن به کتابخانه و مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان و دیگر منابع مراجعه شد و

در مورد قدمت بناها (بقاع و مساجد و...) و نیز مطالعات مردم شناسی صورت گرفته درباره ی اعتقادات و آداب و رسوم مردم (اقلیتهای مذهبی ، روستاهای خاص و...)، اطلاعات مورد نظر استخراج گردید . در آخر با جمع بندی مشاهدات و تمامی اطلاعات گردآوری شده از طریق مطالعه اسناد ، کتب و استفاده از مقالات مرتبط با اماکن و آئینهای مذهبی و مصاحبه با مردم محلی این مکانها و فعالیتها انتخاب شدند. انتخاب این اماکن و فعالیتها به عنوان ظرفیت گردشگری مذهبی بر اساس شاخصهایی چون باورها و اعتقادات افراد با ادیان مختلف، حوزه نفوذ (میزان شناخته شدن مکانها یا فعالیتها در ابعاد منطقه ای ، ملی و بین المللی) ، قدمت و معماری خاص بنا و ویژگی منحصر به فردی که موجب تمایل افراد برای بازدید از آنها می شود ، صورت گرفته است و هدف از آن تعیین مسیرهای ویژه این نوع گردشگری در استان است.

ظرفیت‌های گردشگری مذهبی استان همدان

با توجه به دسته بندی جاذبه های گردشگری مذهبی که پیش تر بیان گردید به ظرفیت‌های گردشگری همدان در جدول ۳ به اختصار اشاره شده است.

جدول شماره ۳- ظرفیت‌های گردشگری مذهبی استان همدان

<p>مساجد و کلیساها :</p> <p>مسجد جامع شهر همدان</p> <p>مسجد نظرییگ همدان</p> <p>مسجد شورین</p> <p>مسجد میرزا تقی (مسجد پیغمبر) شهر همدان</p> <p>مسجد جامع اسد آباد</p> <p>مسجد جامع نهاوند</p> <p>مسجد باغوار توپسرکان</p> <p>مسجد زهران شهر توپسرکان</p> <p>مسجد جامع سرایی شهر توپسرکان کنار امامزاده ابراهیم</p> <p>مسجد جامع توپسرکان</p> <p>مسجد تاریخی پارک سیفیه ملایر</p> <p>مسجد عاشورای ملایر</p> <p>کلیسا آنجلی در شهر همدان</p>	<p>امامزاده‌ها و بقاع متبرکه:</p> <p>امامزاده حسین(ع) شهر همدان</p> <p>امامزاده محسن(ع) (امامزاده کوه)شهر همدان روستای و فرجین</p> <p>امامزاده هادی بن علی(فرزند علی) شهر همدان</p> <p>امامزاده یحیی(ع) شهر همدان</p> <p>امامزادگان عبدالله(ع) و احمد(ع) شهر همدان</p> <p>امامزاده اهل بن علی شهر همدان</p> <p>امامزاده ازناو در فامنین</p> <p>امامزاده خضر شهر همدان روستای خضر</p> <p>امامزاده ابراهیم نهاوند</p> <p>امامزاده سام و هام سامن ملایر</p> <p>امامزاده عبدالله(ع) شهر ملایر</p> <p>امامزاده عبدالله شهر اسدآباد</p>
---	---

<p>کلیسای گرگوریان استپان - حضرت مریم در شهر همدان</p> <p>مکانهای طبیعی مقدس:</p> <p>چنار مسجد باغوار شهر تویسرکان</p> <p>چشمه ماهیان، چشمه فرشته در دره الوسجرد، چشمه بهشت</p> <p>آب در جنوب قله الوند و در سمت کیوارستان (نویان، م ۱۳۸۰)</p> <p>حوض نبی (شاه الوند) در جهت شمالی به سمت تخت</p> <p>نادر (آزنگ، ۱۳۸۸)</p> <p>کوه بالال</p>	<p>مقبره دادا حسین روستای سیاکمر</p> <p>امامزاده اطهر شهر رزن روستای درجزین</p> <p>امامزاده هود روستای ینگی قلعه شهر رزن</p> <p>امامزاده ذوالفقار و زبیده خاتون کبودرآهنگ</p> <p>امامزاده ناصر (شاه زاده ناصر) شهر تویسرکان قریه زیوج</p> <p>امامزاده اسماعیل (امامزاده کوه) شهر تویسرکان</p> <p>امام زاده اسماعیل زرهان تویسرکان</p> <p>امامزاده ابراهیم شهر تویسرکان</p> <p>آرامگاه حضرت حقیق نبی (ع) شهر تویسرکان</p> <p>استر و مردخای شهر همدان</p> <p>آرامگاه پیغمبر - حجتی نبی (ع) (مسجد میرزا تقی) همدان</p>
<p>هنرها و صنایع وابسته به دین:</p> <p>ساخت زنجیر، علمه، زره و... در شهر همدان</p>	<p>قبر مورد احترام:</p> <p>مقبره آقا آخوند همدان</p> <p>گنبد علویان در شهر همدان</p> <p>مقبره آیت الله بهاری</p> <p>مقبره نعمان بن مقرن (باباپیره) در نهاوند</p> <p>مقبره درب شیخ (ابوالعباس نهاوندی) نهاوند</p> <p>هفت چنار کمر بسته و مقبره ابوالمعجن تقفی</p>
<p>مکانهای ویژه:</p> <p>سقاخانه‌های آقاجانی بیگ و حضرت ابو الفضل شهر همدان</p> <p>مدرسه شیخ علیخان تویسرکان</p> <p>خانه لطیفیان ملایر (حسینییه)</p>	<p>اماکن مقدس باستانی:</p> <p>تپه باستانی نوشیجان (آتشکده) شهر ملایر</p>
<p>آئین های مذهبی:</p> <p>مراسم سوگواری امام سوم شیعیان (ماه محرم)</p> <p>مراسم جشن پوریم کلیمیان</p>	

شاخص‌ها و مسیرهای گردشگری مذهبی استان همدان

در این پژوهش به منظور تعیین مسیر گردشگری ابعاد انگیزه (زیارت، فرهنگی و شناخت، طبیعت گردی و معنوی)، دین (اسلام، کلیمی)، دسترسی (جاده‌ها)، محل‌های برگزاری آئین‌های مذهبی مورد توجه قرار گرفته است. (مسیرهای گردشگری مذهبی استان همدان پیوست است).

در طراحی مسیرها به بازارهای گردشگری مذهبی و دسترسی به این بازارها توجه شده است. بازار گردشگری مذهبی با توجه به حوزه نفوذ جاذبه‌های گردشگری مذهبی بیشتر متمرکز بر گردشگری داخلی خواهد بود و شهر همدان در یک سمت ابتدا یا انتهای مسیرها در نظر گرفته شد. این امر به دلیل مرکزیت جغرافیایی تقریبی این شهر در استان، وجود بیشترین امکانات اقامتی و تاسیسات خدمات رفاهی برای گردشگران و بیشترین تعداد اماکن

مذهبی و نیز وجود تنها فرودگاه استان که در سال جاری توسعه داده شده، لحاظ شده است. توجه به این نکته ضروری است، خطوط راه آهن در سال ۱۳۹۰ که از استان مرکزی به سمت استان همدان و ملایر افتتاح شده و در سالهای آینده از ملایر به نهاوند و کنگاور کشیده می‌شود و توسعه آن، در گسترش این نوع گردشگری و مسیرهای آن در سطح استان و بالاخص در مسیرهای منتهی به راه آهن نقش به‌سزایی خواهد داشت، اما مسیرهای کنونی با توجه به جاده‌های استان تعریف شده‌اند.

- نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد در مورد توسعه گردشگری مذهبی در استان همدان :

بر اساس تعریفی که از گردشگری مذهبی ارائه شد، ظرفیت‌های گردشگری مذهبی استان همدان در سه حوزه (تاریخی/ فرهنگی، طبیعی و ویژه) شناسایی شد و با توجه به آنها چهار مسیر با انگیزه زیارت برای شیعیان، یک مسیر برای زیارت یهودیان، سه مسیر با انگیزه فرهنگی و شناخت، یک مسیر طبیعت گردی و معنوی، دو مسیر شرکت در آئینهای مذهبی و در مجموع یازده مسیر برای توسعه گردشگری مذهبی پیشنهاد شد و با چنین دیدگاهی می‌توان تورهای گردشگری مذهبی را در سطوح منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی تعریف نمود، با ارائه این مسیرها، توسعه نوع جدیدی از گردشگری در استان و به ویژه در دیگر شهرستانهای استان و رای مرکز آن (شهر همدان) امکان پذیر خواهد بود و نیز با توجه به ماهیت گردشگری مذهبی، می‌توان آنرا راهی برای تعدیل فصلی بودن گردشگری در استان دانست. برای مطالعات بیشتر در این زمینه محققان می‌توانند روی بازارهای متناسب با هر جنبه گردشگری مذهبی در استان مطالعات بیشتر انجام دهند، همچنین برای حفاظت از اینگونه میراث به خصوص میراث معنوی مرتبط با آئینهای مذهبی در سطح استان که می‌توانند به عنوان جاذبه گردشگری مطرح شوند پژوهش‌های بیشتری صورت پذیرد، در آخر به ارائه پیشنهاداتی اجمالی درباره توسعه گردشگری مذهبی در استان همدان می‌پردازیم:

- نوآوری در گردشگری مذهبی بطور مثال ترکیب با دیگر انواع گردشگری فرهنگی یا انواع دیگر گردشگری (UNWTO, 2011). در مورد استان همدان بطور مثال می‌توان با ایجاد نقاطی در کنار امامزادهایی که دارای مناظر طبیعی و هوای پاک هستند مانند امامزاده کوه همدان و امامزاده کوه تویسرکان گردشگری سلامت و مذهبی را با هم ادغام نمود. یا ادغام گردشگری مذهبی با گردشگری فرهنگی و یا طبیعت گردی تعداد جاذبه‌ها را بیشتر نموده و گستره مسیرها را در استان بسیار بیشتر و تورهای گردشگری خلاقانه‌ای را می‌توان از این طریق تعریف نمود، که بحث در مورد آنها در این مجال نمی‌گنجد.

- خلق بازارهای داخلی و برون منطقه ای با اهداف مذهبی (UNWTO, 2011). می‌توان برای توسعه گردشگری مذهبی استان چه در سطح استان و چه در سطح ملی بازارهایی را ایجاد نمود و حتی فراتر از آن در سطح بین المللی نیز با توجه به حوزه نفوذ برخی از جاذبه‌های استان بازار حائز اهمیتی خلق نمود.
- بهبود آگاهی بالقوه گردشگران و فهم گردشگری مذهبی در منطقه (UNWTO, 2011). مانند جمع آوری اطلاعات مردم شناسی، تاریخی، اعتقادی و در مورد جاذبه‌ها و شرایط مقصد (امکانات اقامتی، خدمات رفاهی، راههای دسترسی و...) و انتشار بروشورهای چاپی و الکترونیک. نکته حائز اهمیت در مورد جاذبه‌های بالقوه گردشگری مذهبی نبود کار کارشناسانه و علمی در مورد آنهاست، قطعاً نقل یک تاریخچه از چگونگی اعتقاد مردم بطور مثال به چنار مسجد باغوار (با تاکید بر دوری از خرافه) خود می‌تواند بسیار جذاب باشد و دادن آگاهی و اطلاع در این زمینه‌ها می‌تواند گردشگران بالقوه را به بالفعل تبدیل کند. از دیگر سو بایستی مفهوم گردشگری مذهبی به گردشگران بالقوه نیز انتقال یابد و این مقاله نیز، تلاشی در این راستا برای ملموس و قابل فهم نمودن مفهوم گردشگری مذهبی است.
- بهبودهای آتی محصولات کنونی مذهبی برای افزایش ارزش برای گردشگران بالقوه (UNWTO, 2011). در این مورد می‌توان جاذبه‌ها را توسعه داد و بعنوان نمونه در کنار امامزاده‌های یاد شده نمایشگاههای ویژه مذهبی و یا امکانات سرگرمی برای کودکان و نوجوانان و بسیاری فعالیتهای دیگر ایجاد نمود و ارزش آنها را برای بازدیدکنندگان بیشتر نمود.
- ایجاد امکانات اقامتی- رفاهی و توسعه دسترسی‌ها در دیگر شهرستانهای استان به جز مرکز. با توجه به جدول شماره ۱ می‌توان به وضوح فقدان اماکن اقامتی را در دیگر شهرستانهای استان مشاهده نمود، جهت توسعه هر گونه گردشگری ابتدا باید زیرساختها (حمل و نقل، مخابراتی و اینترنتی و...) تقویت شوند.
- در اوقات برگزاری آئینهای مذهبی چون ایام ماه محرم، برگزاری نمایشگاهها و مسابقات و همایشهای هنری-علمی در ارتباط با آئینهای این ایام مانند مسابقات خطاطی، نقاشی، شعرخوانی و نمایشگاههای عکاسی و نقاشی با موضوع عاشورا می‌تواند بسیار موثر باشند.

پی‌نوشت‌ها

1. Sharpley and sundaram
 2. Olsen & Timothy
 3. Raj & Morpeth
 4. Collins-Kreiner
 5. Digance
 6. Kaelber
 7. Vukonic
 8. Ambrosio
 9. Timothy & Iverson
 10. Raj
 11. Hall
 12. Jutla
 13. Cohen Ioannides & Ioannides
 14. Stovel, Stanly-Price & Killick
 15. UNWTO
 16. Shackley
۱۷. فایل مربوط به جداول تفصیلی جاذبه‌های گردشگری مذهبی همدان در دفتر فصلنامه برای علاقمندان در دسترس خواهد بود.

منابع

- اذکائی پرویز، ۱۳۸۰، *همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان)*، انتشارات مادستان .
- احمدی مقدم و همکاران، ۱۳۹۰، *جغرافیای استان همدان*، شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی.
- آزنگ، نصراله . بهار و تابستان ۱۳۸۸، *گلگشتهای سیاحتی و زیارتی در همدان، فصلنامه فرهنگ مردم*، صفحات ۹۵ تا ۱۰۶، سال هشتم .
- انصاری جابر . زمستان ۱۳۸۳، *هنر ایرانی و تاثیر تشیع بر گونه های آن، فصلنامه شیعه شناسی*، صفحات ۸۵-۱۱۴ سال دوم، شماره ۸ .
- گروسین، هادی. ۱۳۸۳، *جغرافیای تاریخی و زیستگاه های دره ای الوند، شهر اندیشه*.
- ضرغام بروجنی، حمید. ۱۳۸۹، *برنامه ریزی توسعه جهانگردی رویکردی هم پیوند*، انتشارات مهکامه، چاپ اول.
- طباطبائی، علامه محمد حسین. ۱۳۷۲، *تفسیر المیزان*، دارالکتب الإسلامیه، چاپ پنجم.
- فراهی، مرتضی . گیاهان و درختان مقدس در فرهنگ ایرانی، *مجله آینده*، سال نوزدهم صفحات ۳۲۹-۳۲۰.
- فاطمی، سید ابوالحسن. ۱۳۸۰، *سیمای گردشگری استان همدان*، سازمان ایرانگردی و جهانگردی استان همدان.
- فیضی، عباس. ۱۳۸۷، *مزارها و اماکن مقدس همدان، فصلنامه فرهنگ و مردم*، صفحات ۲۵۰-۲۵۶ سال هفتم شماره ۲۶ .
- مصطفوی، سید علی . ۱۳۳۲، *کتاب هگمتانه*، تهران بی نا .
- میرزایی مهر، علیرضا. ۱۳۸۷، *نقاشی های بقاع متبرکه در ایران*، کتاب ماه هنر، انتشارات فرهنگستان هنر، آذرماه ۱۳۸۶ .

- نظری ارشد، رضا. مهرماه ۱۳۸۱، *بناهای آرامگاهی همدان در دوره اسلامی*، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی دانشگاه تهران.
- نوبان، مهرالزمان. ۱۳۸۰، چشمه‌ها، قدمگاه‌ها و درختان نظر کرده، *کتاب ماه هنر*، شماره ۳۱ و ۳۲.
- Ambrosio, V. (2007). *Sacred Pilgrimage and Tourism as Secular Pilgrimage* in Raj, R. and Morpeth, N. D. (2007). *Religious Tourism and Pilgrimage festivals management an International Perspective*, CAB International.
- Arceo, A, M, P. (2009), *New Modes of Experiencing Pilgrimage: Devotional Tourism in Yucatan, Mexico*. A Dissertation for Doctorate of Philosophy, University of Florida.
- Blackwell, R. (2007). *Motivations for Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals and Events* in Raj, R. and Morpeth, N. D. (2007). *Religious Tourism and Pilgrimage festivals management an International Perspective*, CAB International.
- Cohen Ioannides, M. W. and Ioannides, D. (2006). *Global Jewish tourism: pilgrimages and remembrance* in Olsen, D. H., and Timothy, D. J., (2006). *Tourism Religion and Spiritual Journeys*, by Routledge.
- Collins-Kreiner, N. (2010). *Researching Pilgrimage: Continuity and Transformations*. *Annals of Tourism Research*, Vol. 37, No. 2, pp. 440–456.
- Digance, J. (2006). *Religious and secular pilgrimage: Journeys redolent with meaning* in Olsen, D. H., and Timothy, D. J., (2006). *Tourism Religion and Spiritual Journeys*, by Routledge.
- Egresi, I., Bayram, B., Kara, F. and Kesik, O. (2012). *Unlocking the potential of religious tourism in Turkey*, *GeoJournal of Tourism and Geosites*, Year V no.1, vol. 9, May.
- Hall, C. M. (2006). *Buddhism, tourism and the middle way* in Olsen, D. H., and Timothy, D. J., (2006). *Tourism Religion and Spiritual Journeys*, by Routledge.
- Jutla, R. S. (2006). *Pilgrimage in Sikh tradition* in Olsen, D. H. and Timothy, D. J., (2006). *Tourism Religion and Spiritual Journeys*, by Routledge.
- Kaelber, L. (2006). *Paradigms of travel From medieval pilgrimage to the postmodern virtual tour* in Olsen, D. H., and Timothy, D. J., (2006). *Tourism Religion and Spiritual Journeys*, by Routledge.
- Mashhadigholam rojo, D. (2007). *Religious tourism: the way to Santiago*, Thesis of MA European Tourism Management, Bournemouth University.

- Olsen, D.H . (2010). Pilgrim Tourist and Max Weber's " Ideal Types" ,
Elsevier science Ltd.
- Olsen, D.H. ,and Timothy, D.J. (2006). Tourism and religious journeys
in Olsen, D.H, and Timothy, D.J, (2006). *Tourism Religion and
Spiritual Journeys* , by Routledge.
- Pavicic,J., Alfirevic, N., and Batarelo, V.,(2007) The Management and
Marketing of Religious Sites Pilgrimage and Religious Events:
Challenges for Roman Catholic Pilgrimages in Croatia in Raj .R. and
Morpeth. N.D .(2007).*Religious Tourism and Pilgrimage festivals
management an International Perspective* , CAB International.
- Raj,R.(2007). The Festival of Sacrifice and Travellers to the City of
Heaven (Makkah) in Raj ,R., and Morpeth, N. D.(2007).
*Religious Tourism and Pilgrimage festivals management an
International Perspective* , CAB International.
- Raj ,R. and Morpeth, N.D. (2007). Introduction: Establishing Linkages
between Religious Travel and Tourism in Raj ,R. and Morpeth,
N. D.(2007). *Religious Tourism and Pilgrimage festivals
management an International Perspective* , CAB International.
- Richards ,G.(2011).Creativity and Tourism:The State of the Art, *Annals
of Tourism Research*, Vol. 38, No. 4, pp. 1225–1253.
- Sharpley ,R and Sundaram, P. (2005) . Tourism: a Sacred Journey? The
Case of Ashram Tourism, India , *Int. J. Tourism Res.* 7, 161–171.
- Shinde, k.A. (2010).Entrepreneurship and indigenous entrepreneurs in
religious tourism in india , *Int. J. Tourism Res.* 12, 523–535.
- Stovel ,H. , Stanly-Price,N & Killick, R .(2005) .*Conservation of living
Religious Heritage* , Conservation studies published by
ICCROM, Rome , Italy.
- Terzidou, M . (2010). Religion as a motivation to travel: The case of
Tinos island in Greece, *Science direct*.
- Timothy,D.J and Conover .P.J. (2006) .Nature religion, self-spirituality
and New Age tourism in Olsen,D.H. and Timothy, D.J., (2006).
Tourism Religion and Spiritual Journeys, by Routledge.
- Timothy .D.J and Iverson.T .(2006).Tourism and Islam: considerations
of culture and duty in Olsen, D.H. and Timothy, D.J.,(2006).
Tourism Religion and Spiritual Journeys , by Routledge
- UNWTO,(2011). Religious Tourism in Asia and the Pacific ,*Published
and printed by the World Tourism Organization*, Madrid, Spain.
- Vukonic .B.(2006). Sacred places and tourism in the Roman Catholic
tradition in Olsen, D.H, and Timothy, D.J., (2006). *Tourism
Religion and Spiritual Journeys* , by Routledge.

Zamani- Farahani, H., Henderson, J.C. (2010). Islamic tourism and managing tourism development in Islamic societies: The cases of Iran and Saudi Arabia, *Int. J. Tourism Res.* 12, 79–89.

[http:// bogha.ir](http://bogha.ir)

<http://haramayar.ir>

<http://hamedan.awqaf.ir>

<http://hamedan.ichto.ir>

<http://hamedan.namaz.ir>

<http://irunesco.org>

<http://noormag.ir>

<http://oic-oci.org>

<http://ostan-hm.ir>

پیوست

انگیزه زیارت:

انگیزه زیارت برای مسلمانان شیعه: نقشه شماره (۱)
محور همدان - همدان: (همدان - مریانج - بهار - لالجین (شهر سفال همدان))
امامزاده خضر - مسجد شورین - امامزاده هادی بن علی (فرزند علی) در کنار آرامگاه باباطاهر -
مسجد نظریبگ (مسجد حضرت علی) - مسجد میرزا تقی - امامزاده‌ها عبدالله (ع) و احمد (ع) -
مسجد جامع همدان - مقبره حضرت حجتی نبی (مسجد پیغمبر) - امامزاده اهل بن علی -
امامزاده یحیی - امامزاده حسین - مقبره آقا آخوند - امامزاده کوه (محسن) و همراه مناظر
طبیعی اطراف - مقبره آیت الله بهاری -

محور سامن - ملایر - جوکار - همدان:

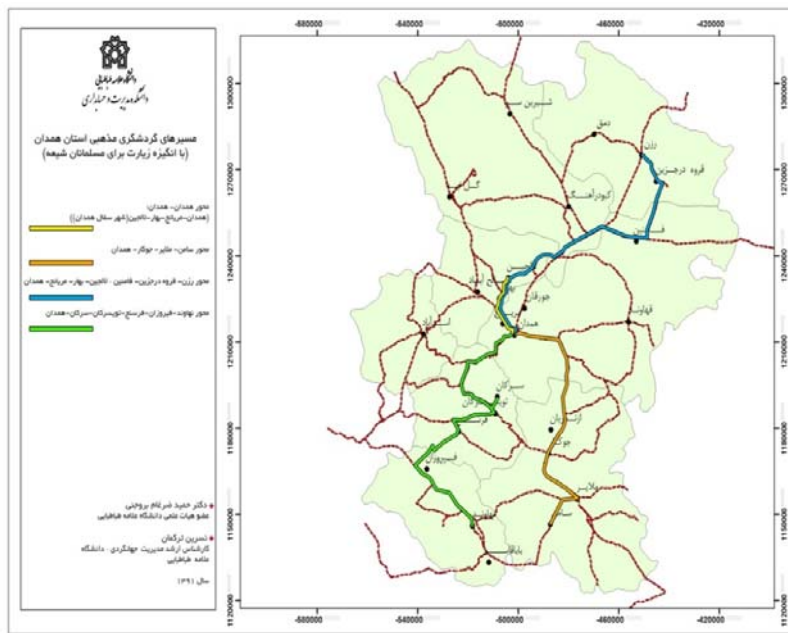
خانه لطیفیان ملایر (حسینیه) - مسجد تاریخی پارک سیفیه - مسجد عاشورا - امامزاده
عبدالله (ع) شهر ملایر - مقبره هداد احسین در حوالی سیاکمر - مقبره سام وهام شهر سامن -
تمام موارد ذکر شده برای محور همدان - همدان.

محور رزن - قروه درجزین - فامنین - لالجین - بهار - مریانج - همدان:

امامزاده اظهر شهر رزن روستای درجزین - امامزاده هود روستای ینگه قلعه شهر رزن -
امامزاده ازنا (عین) در فامنین - تمام موارد ذکر شده برای محور همدان - همدان

محور نهاوند - فیروزان - فرسنگ - توپسرکان - سرکان - همدان:

نهاوند: مسجد جامع نهاوند - مقبره باباپیره - مقبره درب شیخ - توپسرکان: مقبره حقیوق
نبی (ع) - امامزاده کوه توپسرکان - مسجد باغوار و چنارهای مقدس آن - مسجد جامع
توپسرکان - مسجد سرابی در کنار امامزاده ابراهیم و حمام سرابی - امامزاده ابراهیم - امامزاده
اسماعیل و مسجد و حمام زرهان در جوار آن - امامزاده ناصر - مدرسه شیخ علی خان
زنگنه - هفت چنار پیرکمربسته و مقبره ابوالمعجن ثقفی و تمام موارد ذکر شده برای محور
همدان - همدان

نقشه شماره (۱)

انگیزه زیارت برای یهودیان:

در کل استان: (محور همدان- سرکان - تویسرکان - جوکار- ملایر - سامن) مقبره استر و مردخای در همدان- مقبره حجی نبی(ع) در همدان - مقبره حیقوق نبی (ع) در تویسرکان- مقبره داداحسین(آرامگاه حضرت یوشیع نبی از پیامبران بنی اسرائیل)- مقبره سام وهام در سامن انگیزه فرهنگی و شناخت (البته افرادی را که هم انگیزه معنوی(زیارت) و هم انگیزه فرهنگی دارند را باید در کنار افرادی که فقط انگیزه فرهنگی و شناخت دارند، قرار داد). نقشه شماره(۲)

محور همدان- همدان:

امامزاده خضر - مسجد شورین- امامزاده هادی بن علی(فرزند علی)در کنار آرامگاه باباطاهر- کلیسای گریگوری و مریم مقدس در تپه باستانی هگمتانه- گنبد علویان- امامزاده‌ها عبدالله(ع) واحمد(ع)-مسجد جامع همدان-مقبره حضرت حجی نبی (مسجد پیغمبر) - استر

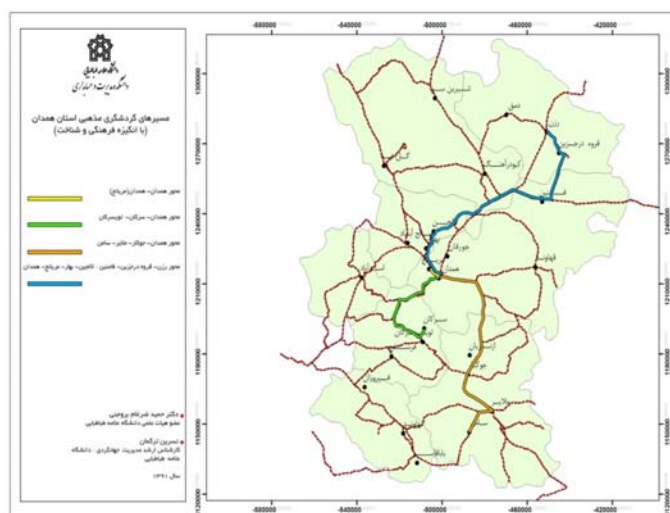
و مردخای- امامزاده یحیی- امامزاده حسین- کلیسای آنجلی- امامزاده اهل بن علی- امامزاده کوه (محسن) و همراه مناظر طبیعی اطراف -

محور همدان - سرکان - تویسرکان:

همدان: امامزاده خضر - مس ۱جد شورین- امامزاده هادی بن علی (فرزند علی) در کنار آرامگاه باباطاهر- کلیسای گریگوری و مریم مقدس در تپه باستانی هگمتانه- گنبد علویان- امامزادگان عبدالله (ع) و احمد (ع)- مسجد جامع همدان- کلیسای آنجلی- مقبره حضرت حجتی نبی (مسجد پیغمبر)- استر و مردخای- امامزاده یحیی- امامزاده حسین- امامزاده اهل بن علی- امامزاده کوه (محسن) و همراه مناظر طبیعی اطراف -
تویسرکان: هفت چنار پیرکمر بسته و مقبره ابوالمعجن ثقفی - مقبره حقیوق نبی (ع)- امامزاده کوه تویسرکان- مسجد باغوار و چنارهای مقدس آن- مسجد جامع تویسرکان- مسجد سرابی در کنار امامزاده ابراهیم و حمام سرابی- امامزاده ابراهیم- امامزاده اسماعیل و مسجد و حمام زرهان در جوار آن- مدرسه شیخ علی خان زنگنه-

محور همدان - جوکار - ملایر - سامن:

امامزاده خضر - مسجد شورین - امامزاده هادی بن علی (فرزند علی) در کنار آرامگاه باباطاهر- کلیسای گریگوری و مریم مقدس در تپه باستانی هگمتانه- گنبد علویان- امامزادگان عبدالله (ع) و احمد (ع)- مسجد جامع همدان- کلیسای آنجلی- مقبره حضرت حجتی نبی (مسجد پیغمبر)- استر و مردخای- امامزاده یحیی- امامزاده حسین- امامزاده خضر- امامزاده اهل بن علی- امامزاده کوه (محسن) و همراه مناظر طبیعی اطراف - آتشکده نوشیجان- خانه لطیفیان ملایر (حسینیه)- مسجد تاریخی پارک سیفیه- مسجد عاشورا- مقبره داداحسین- مقبره سام وهام شهر سامن.

نقشه شماره (۲)

انگیزه طبیعت گردی و معنوی:

محور همدان - سرکان - تويسرکان:

امامزاده کوه (محسن) و مناظر اطراف - کوه بلال - چشمه‌های الوند (بهشت آب - ماهیان - فرشته (نوبان، م ۱۳۸۰)) - هفت چنار پیرکمر بسته و مقبره ابوالمعجن ثقفی - امامزاده کوه تويسرکان - مسجد باغوار و چنارهای مقدس آن.

انگیزه شرکت در آئینهای مذهبی:

آئین عزاداری ماه محرم - محور همدان-همدان(همدان- مریانج) :
عاشورا و تاسوعا شهر مریانج (دسته‌های عزاداری، دسته‌های عزاداری، مراسم پختن نذورات (بیشتر حلیم)، تعزیه مریانج) دسته‌های عزاداری شهر همدان دسته‌های عزاداری جولان و آقاجانی بیک ، سقاخانه‌های آقاجانی بیگ و حضرت ابوالفضل، راسته بازاری که زنجیر و دیگر لوازم مورد استفاده در عزاداری در آنجا ساخته می‌شود- مسجد جامع همدان- مسجد میرزا تقی- امامزادگان عبدالله(ع) واحمد(ع)- مقبره حضرت حجتی نبی (مسجد پیغمبر)- مراسم عزاداری در امامزاده یحیی- امامزاده حسین- همایشها و نمایشگاه‌هایی با موضوع عاشورا(مانند نقاشی، خطاطی، ادبی و...)

جشن پوریم یهودیان در همدان: در مقبره استر و مردخای در اواخر اسفند و اوایل فروردین ماه (۱۵-۱۳ آذر- گاهشمار کلیمیان)

- 1 .(Sharpley and sundaram)
- 2 .(Olsen & Timothy)
- 3 .(Raj & Morpeth)
- 4 .(Collins-Kreiner)
- 5 .(Digance)
- 6 .(Kaelber)
- 7 .(Vukonic)
- 8 .(Ambrosio)
- 9 .(Timothy & Iverson)
- 10 .(Raj)
- 11 .(Hall)
- 12 .(Jutla)
- 13 .(Cohen Ioannides & Ioannides)
- 14 .(Stovel ,Stanly-Price & Killick)
- 15 .(UNWTO)
- 16 .(Shackley)